

Szarajevó, Hotel Europe

A megsebzett boldogság panorámája

SARTORIUS,

Joachim

Egykor voltak –

Versek

(Nádas Péter ford.)

Jelenkor, 2011

„Versek”

(Nádas Péter ford.)

Magyar Lettre

Internationale,

28, 37

Karahasan,

Dževad

Keleti diván

(Radics Viktória

ford.)

Kalligram, 2007

Stojić, Mile

„Versek”

(Csordás Gábor

ford.)

Magyar Lettre

Internationale, 91

„A műveltség és

szorongatottság

költője”

(Tolnai Ottó ford.)

(Rajslí Emese ford.)

Litera, 2011.11.20.

I.
(no problem)

Szarajevót megkínozta a múltja. Igaz, hogy a háború nyomai tizenhat évvel a megszállás után már csak a fényképeken, az iskolák és állami épületek falán elhelyezett, a háború áldozatainak nevét feltüntető réztáblákon, meg a turistáknak szánt groteszk, *survival map*nak nevezett város térképeken látszanak. Mindenekelőtt a muszlim temetők emlékeztetnek a háborúra a fehér stélék erdejével, amely felkúszik a városmagot körülvevő domboldalakra, betüremkedik a külső kerületek házsorai közé, és a régi temetőket is ellepi. A Szarajevó Habsburg-kori történelmét bemutató múzeumban, amely nem messze van a szállodától, a Hotel Europe-tól, találtam egy képeslapot, amely négy hosszúka csíkban jeleníti meg a város utóbbi száz évének történelmét. Az első oszlop Ferenc Ferdinánd trónörökös és felesége, Sophie 1914. június 28-i meggyilkolását ábrázolja. A kis fényképek egymás alá rendezve mutatják a tekintélyes párt, Gavrilo Principet, a merénylőt és a gyilkosság helyszínét, közvetlenül a Miljacka folyó partján, amely a várost teljes hosszában kettészeli. A második oszlop az 1984-es téli olimpiát illusztrálja, a képeken a megnyitó ünnepség, és ahogy egy fehér ruhás atlétán lobogó fátylójával meggyújtja az olimpiai tüzet. A harmadik szegmensben az 1992–1995-ös háború következik, leégett házak és a lerombolt könyvtár képeivel. A negyedik, utolsó szegmens felirata az, hogy TODAY, és az alatta futó csíkban, a többi jellemzővel – az ASSASSINATION, WINTER GAMES és WAR – feliratokkal összhangban, az áll, hogy NO PROBLEM. A képeken pedig egy virág- és galambözüben elmerülő város.

Mindjárt a múzeumlátogatás után Dževad Karahasannal találkozom a Hotel Europe előcsarnokában. Örülök a viszontlátásnak. Az a szándéka, hogy a következő napokban megmutatja nekem az „ő” városát, én pedig elképzelni sem tudok nála jobb cicerónét. Dževad 1953-ban született Szarajevóban, hosszú ideig az Színiakadémia dékánja volt, és nagy formátumú, nagyszerű író és esszéista. Híres lett 1993-ban megjelent *Kitelepülési naplója*, amelyben megrajzolja városa portréját, amely számára egyszerre Európa pereme és mentsvára, ahol négy nagy világkultúra évszázadokon keresztül békésen és egymást ösztönözve élt együtt. Egy „bosnyák” kávé mellett eszmét cserélünk. Több-ször is találkoztunk Berlinben, és legutóbb, 2010-ben, a szlovéniai Vilenica költészeti fesztiválján. Megmutatom Dževadnak a négy részre osztott képeslapot a városi múzeumból. Kommentárja: „Pusztá kétségbeesés.” Megkérdezem, hogy mit ért

ezen. „Azt a rossz szokást, hogy mindent elken-dőzünk, a mátsz megsebzettük.” A város történetét szerinte nem lehet ezzel a happy enddel végző-dő három dátummal összefoglalni. Az jó, hogy az élet megy tovább, hogy a város kiheverte a hábo-rút. Néhány sebhely már hegesedik, azonban nem szabad elhallgatni, hogy más sebek még nyitottak, és még csak nem is varasodnak.

A hotel előcsarnokából kilépünk az ulica Ze-lenih beretkire. Bal kéz felől egy karavánszeráj maradványai, a mögött a bazár és néhány mina-ret, jobbra tekintélyt parancsoló, kissé lerobbant, osztrák-Habsburg stílusú épületek. Dževad azt mondja, a Hotel Europe pontosan a török és az osztrák-magyar városrész határán fekszik, tehát épp annak a központjában, ami a tulajdonképe-ni várost, annak identitását teremti meg. „Annak idején”, a háborús pusztítás előtt, a szálloda tu-datában is volt különleges helyzetének. Így aztán két kávéháza volt, egy bécsi és egy orientális. Ő, Dževad, néha tréfából baklavát rendelt a bécsi-ben. Emin, a főpincér erre mutatójával a kele-ti kávéház felé bökött. Itt nálunk, mondta Emin kissé élesen, „csak csúcsmínőségű tortákat” lehet kapni. A kávéház-kettőzés ellenére akkoriban egy társadalmi tér volt ez, amelyben különböző etni-kumú és egymástól távoli társadalmi csoportok-hoz tartozó emberek is találkoztak és beszélgettek. A szálloda újjáépítésekor minderre nem voltak te-kintettel – „arra, hogy itt, ezen a határon a város két korszaka és két arca érintkezik és egészíti ki egymást”.

„Gyere, ma megmutatom neked a város legré-gebbi részét, a török negyedet, a kereskedelmi központot, amit mi Čaršijának nevezünk.” Balra megyünk, a *ban* maradványai és egy fedett bazár mellett haladunk el, és kis utcákba jutunk – az aranyművesek, aztán a szücsök, majd az asztalo-sok utcájába. De vannak olyan utcácskák is, ame-lyek a turistákra szakosodtak, szuvenírboltok a legócskább bizsuval, kék üvegszemekkel, Titó-hamutartóval, pakisztáni gyűrűkkel és a többi ka-cattal. Dževad bevisz egy műanyag székekkel és asztalokkal telezsúfolt belső udvarba. Azt mondja, itt volt az első *ban*, vagyis kalmárszállás, a leg-első nagyobb méretű épület, amelyből kiindulva Szarajevó kiépült. Azután kedvenc kávézójához érünk egy kis téren, hatalmas hársfával a közepén. Egyetemista korában gyakran járt itt, amikor még nyugalmas volt a kávézó udvara, nem verte fel a csendjét az orientális pop ricsaja. Elsétalunk a Gázi Huszrev bég-mecsethez, amely 1531-ben épült, 45 méter magas a minareteje, portikusza fe-llett három kicsi kupola van, imatermét pedig nagy zöld kupola fedi. Ez a mecset a klasszikus oszmán

stílus érett szépségét mutatja. Csak egy keskeny, macskaköves utca választja el a szemközti Korán-iskolától, a medreszétől, amelyet a nevezett Husz-rev bég építtetett anyja, II. Bajazid szultán leánya tiszteletére. A bejárat fölötti sztalaktit-boltozatá-val, a zöld háttérre festett arany kalligráfiájával, a tizenkét karcsú kéménnyel, amelyek az épület belsejében található tizenkét tanulószobához tar-toznak – megkapó a medresze letisztult elegan-cíája. Az épületegyüttes – a mecset, a medresze, a hálóterem, a fedett kút, a régi temető, turbánnal koronázott sztéléivel – összességében Isztambul külvárosára emlékeztetne, ha nem lennének ott körös-körül a még mindig hóval borított hegyek. Így aztán a délutáni nap ferdén beeső fényében a kelet-európai, magashegységi iszlám zárandok-helyének látom.

A keskeny utcácska innen egy tágas térre nyílik, amelynek közepén fából készült kút áll. Galambok százai turbékolnak, repülnek fel és ereszkednek megint le a földre. Amikor 1462-ben megérkeztek az oszmánok, ez a Baščaršijának nevezett tér lett a Balkánon folyó kereskedelem legfontosabb köz-pontja. Tovább sétálunk, Dževad még meg akarja mutatni nekem a folyó túlsó partján a „Cár mecset-jét”, ahogy itt emlegetik, a Careva Džamit, amelyet 1566-ban építettek, és a jól kitalált arányai, a nagy-vonalú belső udvara és a folyó felől hozzáépített, nyolcszögletű könyvtára miatt Szarajevó legszebb mecsetjének számít. Itt, ebben a könyvtárban írta Dževad a *Keleti diván* című regényét, amely a keleti elbeszélőművészet és az európai regénytech-nika ötvözésével ejti rabul az olvasót. Ebben ha-sonlít némileg Orhan Pamukra. Engem lenyűgöz, hogy nemcsak a könyveiben, hanem beszélgetés közben is olyan, mint egy keleti történetmesélő, aki lépten-nyomon kitérőket tesz, mindig filozo-fikus, és mégis mindig nagyon pontos. Az a fajta gondosság van a szavaiban, amit én „sebészeti igazságnak” nevezek el. A folyónál a híd végénél búcsúzunk el egymástól. Ő visszamegy az Újvá-roshoz, a Tito-városba, ahol lakik, túl a Habsburg-kori városrészen.

Utam a szállodába rövid. Az előcsarnokban sok ünneplőbe öltözött ember. A Friedrich-Ebert-Stiftung, egyike annak a majdnem száz NGO-nak, amely a háború befejezése óta Szarajevóban sürgőldök, szarajevói irodája megnyi-tásának tizenötödik évfordulóját ünnepli. Egy plakáton meghívó egy politikai pódiumbeszél-getésre: „*Europe wants Bosnia and Herzego-vina to become Part of the European Family*”. Petra Raymond, a Goethe Intézet vezetője ma-gával visz a díszterembe. Várakozva álldogálnak a teremben a vendégek, kezükben borospohár,

telik-múlik az idő, aztán az alapítvány vezetője kihirdeti, hogy a beszélgetés három résztvevője közül kettő, a Bundestag egyik tagja és a „Republika Srpska” nemzetgyűlésének elnöke sajnos nem tudott eljönni. Ehhez tudni kell, hogy a daytoni békeszerződés óta, amelyet a háború végén, 1995-ben kötöttek, Bosznia-Hercegovina két entitás, a többnyire boszniai szerbek lakta „Republika Srpska” és a boszniai muszlimok és horvátok területét magába foglaló „Bosnyák-horvát Föderáció” szövetségi állama. Az egész egy meglehetősen bonyolult, művi képződmény, amely főleg etnikai elveken nyugszik, ezért akadályozza egy összbosnyák államtudat kialakulását. De jelent valamit a két résztvevő távolmaradása? Bele lehet valamit magyarázni? Bizonytalan vagyok. Inkább úgy lehet, hogy itt mind Brüsszelre sandítanak, de közben nem akarják feladni etnikailag és valószínűleg meghatározott nacionalizmusukat. Egy vendég, nyilvánvalóan a cinikusok és borúlátók közül, azt mondja, nemsokára a vízellátás is kétfelé szakad, mert egy szerb nem akar ugyanaból a csőből inni, mint egy muszlim. Később, egy pohár bor mellett, amikor az emberek már szétszéledtek, Raymond asszony rövid bevezetőt tart nekem boszniai állam- és társadalomismeretből. Az etnikai és vallási szeparatizmus nagyon erős, és a nyelvek szétválására is kiható. Mindenki érti azt a nyelvet, amit itt eufemisztikusan „helyi” nyelvnek neveznek, de hivatalosan három nyelv létezik: bosnyák, szerb és horvát, holott olyan viszonyban állnak egymással, mint a német, az osztrák és a svájci német. Egy teljesen felesleges, tehát abszurd fordítói körhinta kezdte meg a működését. „Az etnikai-nemzeti identitások annyira kifejlődtek, hogy alig vannak ép szomszédsági viszonyok, nagyban is, kicsiben is. Ezek a nacionalista áramlatok jelentik a legnagyobb akadályt a stabilitás összeurópai zónája számára.”

Rákérdezek: „Vannak egyáltalán 'bosnyákok', tehát etnikailag semleges emberek, akik nem tartoznak se az egyik, se a másik táborba?”

„Vannak, de ők ezért nem részesülnek elismerésben, csak a hátrányokat érzik. És gyengék

a pozícióik. A legtöbben a múltra hivatkoznak, a keresztény Nyugat és az iszlám Kelet, a Habsburg és az Oszmán Birodalom békés találkozására, a régi soknemzetiségű államra. Csakhogy Jugoszlávia szétesésével ez is eltűnt az Orkusban. A legtöbb utódállam annyiban szerencsés, hogy a művi határok ellenére lényegében „etnikailag homogének”, még ha rendelkeznek is egyértelműen definiálható kisebbségekkel. Ez érvényes Horvátországra, Szlovéniára, Szerbiára. De Bosznia-Hercegovina, Európa legújabb független nemzete, amelyet öldöklésben és félelemben kereszteltek, ebben is a legrosszabb lapot húzta három, alkotmányosan elismert etnikummal és néhány marginalizált másikkal, valamint négy vallással. A konfliktusok be vannak programozva.”

„Tehát nincs esély, hogy az ország az európai család tagja legyen?”

„Igen, Európára néznek az emberek – mondja Raymond asszony –, de maradnak a saját történetírásuknál, és nem érdekeltek a történelem elfogulatlan feldolgozásában. Itt kezdődik a Goethe Intézetben végzett munkám. A pontos emlékezet ebben a még mindig traumatizált társadalomban kihívásnak számít.” Egy darabig hallgatunk. Aztán hívom a pincért. Amikor belépek a szobámba, olyan érzésem támad, mintha szédülnék. Valószínűleg a boszniai világok sokasága miatt. És Raymond asszony utolsó szavai az álmomba is elkísérnek.

II.

Tényleg úgy van: a város török részét egy járda választja el a Habsburg-kori résztől. A Hotel Europe a határkő, a szemantikai központ. Majdnem 130 éve, 1882. december 12-én nyitották meg. Ez volt az első ház a téren, építetője Gligorije Jeftanović volt, egy gazdag kereskedő és politikus. Száztíz évvel később, 1992 áprilisában porig rombolták a szerb gyűjtőbombák, és sokáig tartott, amíg sikerült összetoborozni a befektetőket, akik újjáépítették a szállodát, amelynek akkor csak két oldalon álltak a három méter vastag falai. Amikor a taxi három nappal ezelőtt

behozott ide a repülőtérrel, az épület csalódást, már-már viszolygást keltett bennem. Egy szép, régi, díszes palotára számítottam a k. u. k.-időkből, ehelyett egy csupa üveg, a legrosszabb fajta modernista stílusban készült utcai homlokzat nézett szembe velem, odabent pedig a poszt-szocialista proccnak és más ízléstelenségeknek a keveréke üdvözölt. Csak ahol most éppen ülök, a tágas kávézó próbálja makacsul imitálni a korábbi bécsi stílust. Sokan ülnek itt már reggel, üzletemberek, háziasszonyok, sok fiatal. Azt mondják, a munkanélküliségi arány 40 százalék körül van. Egyértelmű, hogy a szálloda elvesztette korábbi közönségét, a korábbi színészcsapatot. Túl sok díszletet cseréltek ki. A legnagyobb fantáziával sem tudom elképzelni a múlt század első éveit, a kozmopolitizmust, a mámoros bálokat, a Habsburg-kor virágzását és dekadenciáját. És ugyanolyan nehezemre esik elképzelni a szállodát a régi Jugoszlávia idején, a hetvenes-nyolcvanas években. Talán már akkor átköltözött az élet az Újvárosba – Novigradba –, túl a Habsburg-kori városra, míg aztán el nem tűnt Jugoszlávia is. A világnak ez a része kisebb lett, széttöredezett, magányos.

Ez az érzés fog el a szobámban is. A szoba jellegtelen. A berendezők a luxus látszatát akarták kelteni, az ágytakaró aranysárga brokát, a szőnyeg sötétkék, aranysárga királyliliomokkal, a székek kárpitján kék-barna növényi minta, a tapéta fehér-barna csíkos, a tükör vastag, sötét, ovális keretben. A két ablak a Habsburg-kori városra nyílik, a tetők felett két templomtornyot látok, az egyiket csillogó kereszt. A tőlük jobbra fekvő Ferhadija-mecsetet, amely szintén az oszmán és a Habsburg-kori rész között helyezkedik el, és amelyet 1562-ben építettek klasszikus oszmán stílusban, innen nem látom, mint ahogy az attól még jobbra levő régi zsinagógát sem, amelyet a háborúban rommá lóttak, és 2003-ban újjáépítettek.

Van még egy kis időm, amíg Dževad értem jön ma. Elhatároztam, hogy felderítem a Habsburg-kori Sarajevót. Amikor az Oszmán Birodalom meggyengült, a Monarchia hadseregei katonai akciókat és büntetőexpedíciókat indítottak az országban. De csak az 1878-as berlini kongresszuson, jóval a katonai megszállás után bízták Bosznia igazgatását a Monarchiára. Már négy évvel az osztrák igazgatás kezdete után megépült a Hotel Europe, és a városnak ezen a részén szinte minden épület 1880 és 1914 között készült el. Közülük a legnagyobbak, amelyek többnyire egymagukban állnak, mint például a kaszárnyák vagy a főposta, amely ma is főpostaként üzemel, impozánsak, mintha az öröklétnek épültek volna. A hivatalok, a katolikus templom, de az askenázi zsinagóga is, a *belle époque* magánbérházai – azt gondolhatná az ember, hogy Grazban van, vagy Brnóban vagy Ljubljanában. Ha azt is megtudjuk, hogy az osztrákok csinálták itt az összes parkot, kiegyenesítették és megfűkeztek a vad Miljackát, és vasútvonalat építettek Sarajevótól Mostaron át az Adriai-tengerig, és mindezt alig harmincöt év alatt, akkor egyszerre világossá válik, milyen fontos volt Bécs számára a Monarchiának ez a tartománya, a korona egyik gyöngyszeme, amelybe hatalmas pénzeket fektettek be.

A házak ebből az „aranykorból”, ahogy a szarajevóiak még ma is mondják, viszonylag sértetlenül élték túl a háborút, de sok közülük szürke és omladozó vakolatú, és nem lehet tudni, hogy ez a hanyatlás miatt van-e, a gonosz spekulánsok vagy a felújítás hiánya miatt. A Városi parknál, amelyet Dževad oly igézően írt le a *Kertek könyvében*, megfordulok, és a város legnagyobb bevásárlóutcáján visszamegyek a szállodába.

A Hotel Europe előcsarnokában éppen regisztrálóstandokat állítanak fel egy mezőgazdasági termelőknek rendezett konferenciához. Csinos fiatal hölgyek raknak halmokba prospektusokat, és rendezgetik el legyező alakba a neveket feltüntető kitűzőket. Dževad, aki pontosságban utolérhetetlen, már vár. Azt vette tervbe, hogy ma megmássza velem a Baščaršija fölötti hegyoldalakat, de előbb megmutatja nekem Ivo Andrić lakását a folyó túlsó partján. Az út a Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, a korábbi városháza mellett vezet el. 1992. augusztus 25-éről 26-ára virradó éjjel a szerb milicisták a város környéki hegyekről gyújtóbombákat lőttek az épület belsőjébe. A nagy, betört üvegkupola alatt romokban heverő olvasóteremről készült képek bejárták a világot. Még ma is felháborodással tölti el az embert ez a Bosznia kulturális öröksége ellen irányuló támadás, amely Szarajevó identitásának legláthatóbb és legmélyebb jelét akarta megsemmisíteni. Majdnem kétféle milliárdnyi példány égett egy teljes napon és éjszakán át. Folyamatosan hullt a városra a hamu, mondja Dževad, a milliárdnyi elszenesedett papírdarabka. Minden, amit itt összegyűjtöttek és őriztek, minden, amit tudósok, történészek, költők, illuminátorok írtak, gondoltak, éreztek és illusztráltak, egy éjszaka alatt hamuvá lett. Aztán tizenöt évig nem történt semmi. Most az épületet felállványozták, a híres pszeudó-mór, II. Hasszán kairói mecsetje által inspirált homlokzatot ponyvával fedték el. Kérdésekre Dževad azt válaszolja, hogy még mindig nem döntötték el, hogy az épület ismét könyvtár legyen-e, vagy valami más. Az EU pénzt ígért a könyvtár újjáépítésére, de a városi döntéshozók és a politikusok még nem tudtak megegyezni a hasznosításról.

Ivo Andrić lakása egy jelentéktelen bérházban van, talán száz méterrel a folyó völgye felett. Itt is, és később Belgrádban is visszavonultan élt. Mindenivel távolságtartó módon, távolságtartó udvariassággal viselkedett. Dževad úgy sejtí, még önmagát is önzte. A Nobel-díj után is megtartotta ezt a szerény lakást, és legfeljebb a mindig üres „Írók klubját” kereste fel, hogy meghívja magát és a pincért egy kávéra.

Most megint a Miljacka másik partján vagyunk, és megyünk fel a hegyoldalra, el a hatalmas háborús temető mellett. „Miért vannak ezek sírok mind a hegyoldalon?” – kérdezem Dževadot. „A halottaknak látniuk kell” – válaszolja. Elérjük a régi városfalat és a Vratniki kaput, ahonnan meglátjuk a következő szurdokot és a következő hegyláncokat. Kovačić falu egy kis tér köré épült, szépek a török házak az előreguró emeletükkel és a kövekkel borított tetőikkel. Sok háznak kertje is van, vagy falakkal elkerített belső udvara. Minden ilyen

lakónegyednek – úgy nevezik őket: *mabala* – van saját kis szerény mecsetje, nem nagyobb egy lakóháznál, kupola nélkül, kis fa minarettel. Többnyire itt laknak azok a kereskedők, akik odalent – a picon – üzletelnek. Mielőtt tovább mennénk felfelé, pihenőt tartunk egy jellegtelen kocsmában. Az öreg, barázdás arcú kocsmáros borókabogyólevet hoz nekünk, amelynek savanykás íze van, szaga mint a giné, és felüdít.

Most már meredeken visz felfelé az út. Még mindig a temetők nyúlványai. Nincsenek fák. Azokat az ostromlottak, mondja Dževad, életük veszélyeztetésével kivágták, hogy valahogy túléljék a telet. Így a fák határa egyre feljebb toldott. Elérjük az első hegytetőt, és egy deszkából ácsolt, egyszerű vendéglátóhelyen leülünk egy faasztalhoz, közvetlenül a szakadék szélén. Innen látjuk az egész várost, amely a hegyek közé szorulva előbb csak egy szalag, aztán a Tito-város toronyházainak magasságában mindkét irányba szétterül. Azt mondják, a völgynek, amelyben Szarajevó fekszik, olyan alakja van, mint egy fecskének, és a város teljesen kitölti ezt a formát. Minden világosan kivehető, a Hotel Europa sötét doboza, a főposta, meg a Holiday Inn, az újságírók és a külföldiek szállása a háború alatt. A szerb állások közvetlenül a vendéglátóhely mögött voltak, ahol most fiatal párok és köpcös motorosok isszák a sört. Titóval beszélünk, aki mindent összetartott, és lényegében az utolsó Habsburg-császár volt, mielőtt elkezdődött volna a háború és a mérhetetlen szenvedés. Dževad elmeséli, hogy apja elszánt kommunista és elszánt titoista volt. Amikor a fiú megtagadta, hogy egy Tito tiszteletére rendezett stafétában fusson, az apa elszenvedte első szívinfarktuszát. Kérdezem Dževadot, min dolgozik éppen. Egy Omar Khajjámról szóló regényen. Miért érdekli? Szkeptikus volt, mondja Dževad, akit radikálisok és fundamentalisták vettek körül. Ez az egyik. A másik: életének első felében híres volt mint költő, asztronómus, a második felében elszigetelt volt és magányos. Nem merem megkérdezni, mennyire azonosul Omar Khajjával. Visszafelé az út olyan erősen lejt, hogy csikorog a térdem.

Este visszavonulok a szálloda bécsi kávézójába. A konferencia standjait időközben lebontották, a nehézsúlyú résztvevők javarészt elutaztak. A Hotel Europe konferenciaszálloda. Tegnapelőtt FES, tegnap Nestlé, ma bosznia-hercegovinai élelmiszerszövetség. Nem álmodozhat és adhatja át magát az emlékeinek. A MICE diktálja az iramot: *meeting, incentive, conference, event*. Napjaink szállodáinak túlélési stratégiája. A kávézóban megint sok fiatal üldögel. Órákat el lehet tölteni egy kávé mellett, és gondolkodni a zavaros időről, a kíváncsiságról és a maradásról.

A *charme* olykor az elmúlt nagyság sejtelve. A Hotel Europe-ból hiányzik ez a sejtetem, így hát hiányzik belőle a *charme* is. Szívesen beszélgetnék a pincérről, aki már sokszor kiszolgált, mindig fürgén és mogorván. Mióta dolgozik itt, mi a viszonya ehhez a szállodához, de az angolja nagyon kezdetleges, az én bosnyákom meg nem létezik. Megkérdezem tőle, hogy járt-e itt Ivo Andrić. Azt válaszolja: „Everyone was here.” Kérdezem, miért

nem tartotta meg a szálloda az „Evropa” nevet, ahogy régen hívták, és hogy a „Europe” angolul vagy franciául van-e. A válasz: „I think it is English. Everyone understands, that's why.”

III.

Ötödik napja vagyok Szarajevóban. Érkezésem óta először szemerkél az eső. A Tito-város számára pont jó a fény. Ferenc József-város a maga romantikus historizmusával napfényben él igazán. A Holiday Innhez vitetem magam, egy kövér, feltűnően sárgára festett kolosszushoz az Újváros elején. Még idejében elkészült az 1984-es téli olimpiára. Az ostrom alatt itt szálltak meg a külföldi újságírók, a haditudósítók, és néhány értelmiségi, aki így fejezte ki szolidaritását a körülzárt Szarajevóval: Juan Goytisolo, Susan Sontag, Renzo Piano. Megkérdeztem Petra Raymondtól, hogy nem merültek-e rég feledésbe Goytisolo izzó hangú felhívásai, Susan Sontag *Godot-ra várva*-rendezése, és örültem, amikor ellentmondott. Elkötelezettségük nagyban erősítette a körülzárt, ostromlott emberek méltóságát, és a mai napig eleven emlék. Csak ezekben a napokban ébredek igazán a tudatára annak, hogy Bosznia korunk spanyol polgárháborúja volt, elmondhatatlanul brutális összeütközés egy nyitott és egy zárt társadalom között, a pluralizmust és demokráciát akaró emberek és a gyűlöletet és „tisztaságot” prédikálók között. De Spanyolországtól és Vietnamtól is eltérően Bosznia soha nem lett *cause célèbre* a művészek és értelmiségiek számára, eltekintve ettől a maroknyi kisebbségtől, akinek nem sikerült mobilizálni a kritikus tömeget. Ami azért is furcsa, mert ezzel párhuzamosan innen, a Holiday Innből naponta indultak világ körüli útra a riportok és a képek. Több mint 100 ezer embert öltek meg Boszniában, több százezetet űztek el lakóhelyéről. A szerb ostromlók állítólag nagyon igyekeztek megkímélni a szállodát, mintha csak azt akarták volna, hogy rémtetteik a lehető legnagyobb hatást és nyilvánosságot éri el. Most, ezen a szürke délelőttön mindez alig elképzelhető. Mielőtt bemegyek a szállodába, bejárok néhány mellékutcát, megkerülök egy-két sztálinista panelházat, amelyek az enyhén lepusztult berlini Leipziger Platzra vagy Belgrád külső kerületeire emlékeztetnek. A házak egy részén még látni lehet a belövések, géppuskaszorozatok és gránátrepeszek nyomain. Akaratlanul is Bejrút bizonyos utcái jutnak eszembe, vagy a *green line* Nicosiában, ahol évekként ezelőtt szintén ilyen halott, szétlőtt házakat láttam. A gyorsforgalmi út a villamossínekkel közvetlenül a Holiday Inn mellett minden bizonyonnyal a híres *Sniper Alley*, a csetnikek, a szerb mesterlövészek céltáblája.

A Holiday Innben is konferencia van. Az *Islamic Development Bank* rendez *Business Forum*-ot. Leülök a hatalmas belső udvaron, egy kecsesen spriccelő szökőkút közelébe. Öt emelet vesz körül, a függőfolyosókról nyílnak a szobák. Egy otromba, szocialista *ban*. Körülöttem kizárólag férfiak, mobiltelefonnal vagy lappal. Az üvegezett bejárat előtt virágoznak az aranyfák. A panelházak, az iparparlatók mögött, e mögött az egész marconna semmi mögött, a távolban a hegyek Mostar felé,

magasak, mint az Alpok, mint a Kaukázus, magasak és csipkésék és fehérek. Eszembe jut a teljesen másfajta pillantás, amikor tegnap a magasból néztünk le a városra, a város különféle képp tagolt részeire. A legtöbb város, amelynek változatos történelme van, egymásra rakódó rétegekben őrzi emlékeit. Igaz ez Rómára, Damaszkuszra, Alexandriára, Isztambulra. Szarajevó csodálatos: itt az emlékek egyetlen síkon terülnek el, mint három egymáshoz illesztett szőnyeg.

A Holiday Innel átellenben van a Nemzeti Múzeum. Röviden benézek. Egy több mint tízezer éves, neolitikus kenu, amelyet a Miljacka völgyében találtak, megragadja a figyelmet a kompakt formájával és a megkövesedett fájával. Ilidžában, egy Szarajevótól nem messze fekvő településen a régészek egy római fürdőt és mozaikokat találtak. A völgyet tehát már régóta lakják. De számomra a város története a Szarajevóval kezdődik, amelyet a szememmel láthatok, az oszmán korszak kezdetével, a 15. század közepén. Újra az Európában, újra a szobámban ezt így rendezem el magamban: Szarajevó évszázadokon át hasznot húzott a viszonylag nagyvonalú multinacionális birodalmakból. Valóban európaivá négy száz év oszmán kormányzás után a Habsburg-uralom szűk negyven éve alatt lett a város. Ez alatt a negyven év alatt a szarajevóiak európaik lettek, és a város nyugati hatásokat fogadott be, amelyek hozzákeveredtek a török múlthoz: így jött létre a mai város két kulturális keringési pályának, egy Isztambul-középpontú, tradicionálisnak és egy Bécs-középpontú, európainak és modernnek a metszéspontján.

IV.

Este Mile Stojčić költő meghívásának teszek eleget. Egy kávéházba beszélünk meg találkozózt a Skenderijában, egy óriási, sivár betonból öntött kultúrkoloncban, amely a Habsburg- és a Tito-város határán fekszik. Mile impozáns jelenség, nagy, fekete szemek, fekete pólóing, kis, hófehér lófark. A kávéház mellett épp a képzőművész-szövetség éves kiállításának megnyitóját zajlik. A megnyitó-beszédeket 95 decibellel közvetítik a kávéházba is. Barátságosan ordítunk egymásnak, ő egy körtepálinka, én egy birsalmapálinka mellett. Elmeséli,

hogy a háború előtt gyakran megfordult a Hotel Europe kávézójában. Ott lehetett kapni a legjobb Sacher-tortát (már nincs), volt több tucatnyi újság (már nincs), és voltak költőkollégák (már azok sin-csenek): „Ez az osztrák–magyar szálloda a szocializmusban is őrizte az elhervadt k. u. k. impérium illatait és ízeit, almás rétesét és Sacher-tortáját, és ápolta egy olyan világ emlékét, amelyet Szarajevóban öltek meg Princip pisztolygolyói. Tudod, számunkra az Evropa olyan hely volt, amely a polgári kultúrára emlékeztetett a proletariátus diktatúrája idején. Mi több, egy olyan világra, amelyhez mi is hozzátartoztunk, a nyugat-európaikra.”

Most már nem jár oda. A szálloda, amelyben a háború kezdete óta menekülteket szállásoltak el, súlyos károkat szenvedett. Az újjáépítés során nem voltak tekintettel a szálloda építészeti sajátosságaira. Ebben az „átmeneti korszakban” egyébként is sok építészeti „rémtett” követte el. Nem, nem megy oda többé: „A felejtés démona bevonul a régi helyeinkre, és alumíniumból és üvegből készült hideg formákkal takarja el őket. Ez a démon egy hagyományok nélküli, újjazdag világra ítél minket.”

És ahogy a szálloda, úgy változott meg Szarajevó is. A lakosság harmada kicserélődött. A sok kivándorló helyére muszlimok érkeztek a szorongatott területekről, sok menekült, és azok időközben megváltoztatták a város képét. De ő itt marad. Itt jól tud írni, és több barátja van, mint máshol. Májusban, a költészeti fesztiválon Charles Simic lesz a díszvendég. Ismerem-e őt, a Belgrádban született, régóta az Egyesült Államokban élő költőt? Beszélgetünk a költészetéről, a szerb gyerekkoráról, végül azokról a kérdésekről, amelyek az itteni költőket foglalkoztatják. Mit jelent emlékezni? És lehet valaha is felejtetni? Megbocsátani? Enyhíti a szükséglet egy vers a szükségéről? Megérti egy idegen a háború alatt itt született verseket, ha nem ismeri a történelmi és kulturális kontextust?

Amikor elhagyom a betonkoloncot, a szemerkelő eső már elállt. Az éjjeli égen halvány félhold. Az éjszaka sűg nekem valamit, amit nem értek. De tudom, hogy kezdem egy kicsit érteni Szarajevót. „De nem ez a lényeg” – sűgja az éjszaka. „Hanem micsoda?” – sűgom vissza. „A felejtés és emlékezés helyes viszonya.”

V.

Az utolsó napon, órákkal az indulás előtt, még egyszer sétálni indulok a muszlim negyedben. A kedvenc városrészem. Tele vannak az utcák, üzletemberek, koldusnők, gyerekek, elegáns nők, a napszemüveg a legfontosabb – és a vörösre festett haj, vörös minden árnyalatban, a tűzoltóhennától a legsötétebb karmazsinig. A fejkendő olyan ritka, hogy keresni kell. Akkor most ezek a járókelők boszniai szerbek, boszniai muszlimok vagy boszniai horvátok? A városnak ebben a részében nagy a valószínűsége, hogy 90 százalékuk muszlim. De hogy az iszlám ezen a tájon 400 éve európaizálódott – hogy egy liberális, európai iszlám lett, azt sem a szerbek, sem a horvátok nem veszik tudomásul, de még Európa sem. Lehet, hogy a szarajevóiak közül sokan dicsőítik a múltat: négy monoteisztikus vallásnak ezt a közös terét. Dzevad odáig ment, hogy kis-Jeruzsálemről beszélt. De ha sok mindenben zavarosabb is bennem a kép, mint érkezésem előtt, egy valami egyértelmű számomra: ahogy Kelet-Róma, vagyis Bizánc tartotta a kapcsolatot az ókori világgal, és a Kelet keresztény metropoliszáként képes volt az ókort és a kereszténységet összekötni, úgy Szarajevó is néhány évszázadon át helyet adott a legkülönbébb vallású és kulturájú embereknek. Úgy tűnik, jó szomszédság volt. Ez a Szarajevó már nem létezik. Képzelt Európám része lett.

KOVÁCS EDIT FORDÍTÁSA

A. D. Hope

Ausztrália

*Fák népe, mint drappos zöld s kietlen szürke
Madárijesztők egyforma hada a friss irtás sarjadó vetésén,
Árnyat balmoz: a végtelen égbe rügő mancsai
A bestiának rombalmazban vagy eltipróak lesznek.
Ifjú sarjnak bívják, de az igazság mélyen nyugszik:
Ő virág a világ végén, a kopárság árvája,
Nő lénye, mely nem sarjad már tovább, még zsenge
Növény, de odabenn a méh már nem dong.
Nem dalolnak róla, nem gondolják, s gyökértelen.
Termékenyebb földek bajtanak s szőnek babonát,
Erei elapadnak a homok beföldelő tengerében,
Lévén eredetük mértetelen értelmetlen.
Ebben fülnek törzsei Cairns és Perth közt egyhangúan.
Bennük végtére eljő az ember igaz énje,
Kiknek dicsőénye nem az „élünk”, hanem a „túlélünk”.
Egy példány, mely belakni jó a baldokló földet.*

*S öt városa, mint öt nyüzsgő fájdalom,
Egyenként szípolyoz: egy elnyúló parazita rabló-állam,
Hol számkivetett európaik tengenek
Szégyenlősen, kiket idegenbe vetettek a tengerek.
Mégis vannak, kik szívesen térnek baza, mint én,
A modern gondolat buja dzsungeléből, hogy megleljék
Az emberi elme arab sivatagát,
Remélve, bátha még a sivatagból jőnek a próféták.
Ily vadat s élénkvoróset nincs zöldellő domb mely dacolna
Fakasztani ilyen pusztulásba; némely lélek pedig elillan
A tudós kétely s művelt emberszabású rikoltás elől,
Melyet civilizációnak neveznek odaát.*

(1939)

NAGY ROBIN FORDÍTÁSA